

ПРОБЛЕМА СИРИТСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДЛЯ ДІТЕЙ І ПРО ДІТЕЙ КІНЦЯ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті подано аналіз проблеми сирітства в українській літературі для дітей і про дітей межі ХІХ-ХХ ст. З'ясовано основні причини, наслідки сирітства, формування особистості в складних соціальних умовах на прикладі творів С.Васильченка та В.Винниченка.

Ключові слова: сирітство, література для дітей і про дітей, психологія.

Аннотация. Статья содержит анализ проблемы сиротства в украинской литературе для детей и про детей границы ХІХ-ХХ вв. Выявлены основные причины, последствия сиротства, формирования личности в сложных социальных условиях на примере произведений С.Васильченко и В.Винниченко.

Ключевые слова: сиротство, литература для детей и про детей, психология.

Summary. The article contains analysis of the problem of orphanhood in Ukrainian literature for and about children of ХІХ-ХХ century. Determines basic causes, consequences of orphanhood, the formation of personality in difficult social conditions by works of S. Vasylichenko and V. Vinnichenko.

Key words: orphanhood, literature for children and about children, psychology.

Українське літературознавство початку ХХІ століття демонструє пильну увагу до зв'язку з іншими науками і дисциплінами. Так, останнім часом доволі популярними стали літературознавчі дослідження, що послуговуються набутками психології. Проте не менш важливим є зв'язок з іншими галузями. Останнім часом в українському суспільстві активізувалася увага до проблеми, яка існує вже не одне десятиліття, – проблеми сирітства. Новітні соціологічні дослідження демонструють значні напрацювання в напрямку вирішення і подолання порушеного питання. При цьому більшість науковців намагаються знайти відповіді на болючі питання в минулому. Література – вид мистецтва, який зберігає інформацію про минуле у вигляді письмової фіксації суспільно-історичних подій. Тож аналіз художніх творів дозволяє відновити події, які були характерні для тієї чи іншої доби. Аналіз художніх творів на певному історичному зрізі дозволяє сформувати доволі повне уявлення про соціальні явища цієї доби. Українська література для дітей і про дітей демонструє найбільш різнобарвну інформацію про дитину: образи дітей, їхню психологію, світогляд, умови, в яких формується дитина тощо. Тож проблема дитячого сирітства, на нашу думку, найбільш повно розкривається саме в таких творах. Дитячі твори кінця ХІХ-початку ХХ століття творилися здебільшого не просто письменниками, а людьми, які були так чи інакше наближені до педагогіки – хтось присвятив дітям усе своє життя, хтось працював із дитячою аудиторією певний час.

Проблема сирітства сьогодні є доволі популярним предметом наукових дискусій в соціологічній, педагогічній, психологічній науковій думці. Щодо аналізу проблеми сирітства в українській літературі, то спеціальних наукових досліджень, на жаль, замало. Більшість публікацій торкаються цієї проблеми побіжно, наприклад, при аналізі психологізму у творах дитячої тематики того чи

іншого письменника – у публікаціях Д.Єсипенко (твори В.Стефаніка), С.Присяжнюк (твори В.Винниченка), Т.Клейменової, К.Осадчої (оповідання М.Коцюбинського) та ін.

Тож мета нашої роботи полягає у простеженні особливостей висвітлення проблеми сирітства в українській літературі для дітей і про дітей кінця ХІХ-початку ХХ століття на прикладі творів С.Васильченка та В.Винниченка.

Сирітство – соціальне явище, зумовлене наявністю в суспільстві дітей, батьки яких померли, а також дітей, що залишилися без догляду батьків внаслідок позбавлення їх батьківських прав, визнання у встановленому порядку батьків недієздатними, безвісно відсутніми тощо. Сюди відносять також дітей, батьки яких не позбавлені батьківських прав, але фактично не здійснюють турботу про своїх дітей. Останній вид називають соціальним сирітством [3, с. 279].

Сирітство як соціальне явище існує стільки ж, скільки людське суспільство, і є невід'ємним елементом цивілізації. У всі часи війни, епідемії, стихійні лиха, інші причини призводили до загибелі батьків, внаслідок чого діти ставали сиротами.

Українська література межі ХІХ-ХХ століть увійшла в історію як явище глибоких і докорінних жанрово-стильових, проблемно-тематичних, ідейно-художніх змін, що було викликано історико-культурними змінами в суспільстві, впливом європейських модерних тенденцій. Важливим етапом став цей період і для розвитку літератури для дітей і про дітей. Усе більше письменників свідомо звертаються до висвітлення світу дитини, оповідаючи про життя і пригоди малечі. Тема сирітства не була новою для цього періоду в літературі. Проте саме в цей період зустрічаємо посилення інтересу до порушеної проблеми. Письменники намагаються з'ясувати причини, обставини, за яких дитина позбавлялася батьківського піклування, умови її існування в

результаті втрати батьківської опіки, особливості формування особистості дитини за нових несприятливих умов.

З-поміж письменників, які писали на межі XIX–XX століть для дітей і про дітей, чи не першим згадується ім'я С.Васильченка. Багаторічне вчителювання дало можливість авторові добре дослідити зміни у дитячій психології. Заслугує на увагу новела С.Васильченка «Приблуда». Сама назва твору, яка доповнюється підзаголовком «Із життя дитячого будинку», є промовистою у зв'язку з порушеною проблемою. Головний герой новели, десятирічний безпритульний хлопчик Мишко, потрапляє до дитячого будинку. Ззовні він «марний, обідраний, босі ноги всі в грязі» [1, с. 161], та при цьому запевняє, що в нього є мама й папа, і живе він тут недалеко, а на запитання, чому ж він тоді голий і босий, хлопчик-сирота демонструє винахідливість, відповідаючи: «...чоботи є в мене, тільки мама заховала, щоб я з дому не сходив. То я босий утік. І пальто в мене є, і шапка гарна – все мама поховала» [1, с. 162].

Подив дітей посилюється, коли «Мишко заспокоївся, підтяг штани, очі засяяли» і він заспівав надзвичайно гарним і сильним голосом народну пісню «Ой, Морозе-Морозенку, ти славний козаче...» [1, с. 162]. Та це ще були далеко не всі таланти й обдарування маленького Мишка. Не менше враження він справив на всіх, коли витягнув «гребінь із кишені, та як утне на йому губами: так і пориває до танку, і очі в усіх засяяли...» [1, с. 162]. С.Васильченко неодноразово акцентує увагу на тому, що в дітей від радості «очі засяяли». Як глибокий знавець дитячої душі, письменник дуже тонко й виразно використовує художні деталі як засоби психологізму з метою розкриття внутрішнього світу своїх персонажів.

Показуючи характер малого Мишка, С.Васильченко звертає увагу й на його вольову натуру, зокрема тоді, коли всі побігли їсти «на обід дер зуп – без хліба, без солі й без круп» [1, с. 163], а хлопець чемно відмовився, говорячи, що вже обідав «борщ із м'ясом, і кашу молошну, і чай з булкою в накладку і... Мишко ковтнув слину й замовк» [1, с. 163]. А коли всі весело і завзято обідали «Мишко стояв, схилившись на одвірок, нахмурений. Все одхиляє убік голову, ніби на той обід і дивитись не хоче. Тільки в горлі у його кавкало, мовби глитав великі камінці» [1, с. 163–164].

Реальне становище Мишка розкрилося підвечір, коли вихованці дитбудинку нагадали йому, що надворі темно і його, напевне, десь там уже шукають «папаша з мамашою». У відповідь хлопчик не витримав і несподівано заплакав, зізнавшись, що насправді безпритульний. Діти сприйняли його нещастя із співчуттям і вирішили «на раді» прийняти до себе – поки що таємно, а потім вилучити момент і просити залишити хлопчика всією «бурсою» в завідуючої Параски Калістратівни, яка вже стільки разів зарікалася нікого більше не брати до притулку, розраховано-

му і помешканням, і харчовим постачанням лише на тридцятьох вихованців, яких насправді було цілих дев'яносто.

Оригінально вирішує письменник «оприлюднення» Мишка перед завідувачкою. Хлопець, який за цілий день не мав і крихти в роті, просить дітей чогось «пошамать»: «Мені що-небудь, аби не нудило. От, скажемо, у казані я бачив – дві кістки лежать» [1, с. 165]. «Собача» їжа й їлася Мишком по-собачому – він так голосно гриз кістку під ліжком, що Параска Калістратівна не могла цього не почути, а «тривожні очі» дітей при цьому ще більше посилили її підозри. Коли ж жінка намагається проігнорувати вмовляння дітей, «пиліне її око щось загледіло. Зразу: – Ану, стій! – Мовчки поривчасто вхопила, розгорнула на хлопцеві шмаття, що його соромливо й старанно не давав він розгортати.

Під дрантям не було сорочки. Світилися реберця. Схудле, марне тіло було порване, подряпане, скривавлене – живого не було на йому місця» [1, с. 167–168].

Зрозуміло, що після побаченого чуйне серце виховательки не могло не розтанути. Діти визначають, що справа на їх боці за тим, що завідувачка у своїй кімнаті «реве», тож починають святкувати перемогу: «Невтримна радість, мов на крилах, підняла всіх, завертіла... Вихором закружило лахміття, довгі рукава, обірвані лацкани, обмотки на ногах. Один водить рукою по руці, як смичком по струнах, другий товче кулаком, як у бубон, у надуту щоку; той – у боки, той навприсядки. І... шугають, як у метелиці, золоті блистинки – очі... І знову – вихор радощів – ще дужчий, ще буйніший» [1, с. 168].

Змальовуючи життя дитячого будинку в перші пореволюційні роки, С.Васильченко мав на меті показати, що в яких би «сумних і обідраних» умовах не були діти, їм завжди допомагає вижити, і в прямому і в переносному значенні цього слова, наймовірно велике багатство фантазії й уяви їх маленьких душ і ота, здається, всепереможна «радість життя», безпосередня дитяча веселість і гумор.

В.Винниченко, поряд із С.Васильченком, є не менш тонким знавцем дитячої душі, про що свідчить його збірка «Намисто». Не оминув письменник і такої теми, як життя дітей-сиріт. Так, в оповіданні «Та нема гірш нікому...» В.Винниченко розкриває психіку дитини-сироти, що живе у родичів. У тексті твору знаходимо пояснення того, чому дядько забрав племінника до себе після смерті батьків хлопця. Сашко, товариш головного героя, гімназиста Льоні, говорить хлопцеві: «Говорять люди, що по твоїй мамі зосталося багато грошей та що твій дядько взяв тебе за це на виховання» [2, с. 236]. Дядько з тіткою постійно говорять Льоні, що мати його була мужичкою. Справді, батько хлопця з заможної родини одружився з простою сільською дівчиною. Але Льоня пам'ятає матір ніжною, лагідною і любля-

чою. Він розповідає Сашкові, що коли мама була жива, він навчався добре. Тепер же в гімназії вчитель, знаючи про матір хлопця тільки з дядькових слів, цькує дитину. Льоня агресивно реагує на все погане, що кажуть про маму. Його постійні порушення поведінки, небажання навчатись – це протест дитини проти несправедливості. В.Винниченко через міміку, репліки головного героя розкриває внутрішній бунт, неспокій Льоні: «І не буду їм ні адвокатом, ні попом, нічим! І нехай буду вуличником! Нехай!.. Тут у Льоні губи раптом починають якось кумедно випинатися наперед, наче він свиснути хоче, і дрібно-дрібно трусяться» [2, с. 235].

Автор звертає увагу на антипедагогічну поведінку деяких вчителів, які говорять сироті: «Мати твоя мужичка була, то й з тебе мужика хотіла зробити. Вона згубила твого батька, то й тебе загубила б, коли б не померла» [2, с. 235]. Детально змальовано епізод, коли дядько б'є сироту: «На штанях уже то тут, то там проступають темно-червоні смужки крові. Тільки все слабше та слабше корчиться, крик стає хрипкий, здушений. І враз уривається, а тіло все опадає між колінами й не здригується під ударами.

Тоді дядько зупиняється, розтулює коліна й випускає тількице. Воно падає, як мішок із чимось м'яким, на підлогу між ногами й не ворухиться» [2, с. 248].

Єдиною розрадою в житті Льоні є його дружба з Сашком – таким же сиротою, який, щоправда, працює наймитом і не розуміє, як рідний дядько може бити так само, як хазяїн – чужа людина. Духовна близькість хлопців не відповідає контрастові їхнього зовнішнього вигляду: «Сашко – нижчий за Льоню, присадкуватий і широченький... Пахне від нього шкурою й ваксою, а все лице замурзане від роботи.

Льоня ж у майському парусиновому костюмчику, увесь біленький, чистенький та тоненький, як обчищена від кори лозиночка...» [2, с. 230]. Але незважаючи на це, Сашко – єдина рідна для Льоні людина. І тим більше трагізм ситуації, що дядько з тіткою забороняють їм спілкуватися.

Епізод з життя двох Семенів – Гедзя та Комара – покладено в основу сюжету оповідання «Гей, ти, бочечко...». Не одразу ми довідемося усю правду про двох хлопців. Спочатку автор акцентує увагу на ситуативній проблемі – молодший Комар став кісткою поперек горла Гедзеви, оскільки його було настановлено другим чередником до панської

худоби. Усі почали називати старшого на прізвище, оскільки іншого способу розрізнити їх не було. Крім того, молодший Комар почав в усьому повторювати за Гедзем, допікши йому так, що той вирішив позбутися його або, принаймні, тяжко покарати. Але довівши свій задум майже до кінця, Гедзь раптово зупиняється. Причиною тому став прихід на пасовисько бабусі Комара – єдиної близької хлопцеві людини. І з'ясувалося, що хлопець в усьому повторює за старшим, бо нема у нього в житті інших авторитетів – він сирота. Але, як виявилось, Гедзь має ту ж проблему: «І не сварися, синку, не сварися, дитино моя. Ви ж обидва – сирітки собі, наймиточки собі бідненькі, працівнички гіркі. Одне одному помагати повинні, та прощати, та жити в злагоді. Я ж знаю Семенових батьків. Повмирили, бідненькі, покинули його, як от і тебе твої батьки, сиріткою. Та в тебе хоч я була. Яка вже там стара та нікчемна, та все ж таки рідна. А воно ж, нещасненьке, по чужих людях, та без доброго слова, та голодне, та невмите, та босе росло» [2, с. 57].

Слова старої, які Гедзь підслухав, зворушують його душу, змушуючи по-новому подивитися на ситуацію, що склалася. І вже він не підставляє, а вигороджує перед паном Комара, ділить з ним обід, потім «знанацька обіймає Семена Комара за плечі й притягає до себе, так, значить, по-товариському, по-парубоцькому» [2, с. 58] – дві сиротини знайшли одне в одному підтримку і віраду.

Отже, тема сирітства як соціального лиха межі XIX-XX століть є однією з провідних у творчості тих авторів, які писали для дітей і про дітей. Бідність, голод, жорстокість оточення – умови, за яких доводилося зростати тогочасним сиротам. Проте, незважаючи на це, більшість дітей виявляють оптимістичне ставлення до життя: Льоня («Та нема гірш нікому...» В.Винниченка), витримуючи тортури, мріє про кращу долю разом із своїм другом Сашком. Мишко («Приблуда» С.Васильченка) знаходить прихисток у притулку, де живе життєрадісний колектив таких же сиріт. На жаль, обсяг публікації дозволяє лише намітити шляхи аналізу проблеми сирітства в українській літературі для дітей і про дітей межі XIX-XX століть, проте намічені перспективи комплексної дослідницької роботи свідчать на користь подальшої розробки порушених питань шляхом розширення об'єкта дослідження.

Література

1. Васильченко С. Мужичий ангел: Оповідання, повість, п'єси: Для середнього та старшого шкільного віку / С.Васильченко. – К. : Веселка, 2000. – 287 с.
2. Винниченко В. Намисто. Оповідання / В.Винниченко. – К.: Радянський письменник, 1990. – 23 с.
3. Соціологія: словник термінів і понять / Козловець Є.А., Біленький Є.А. – К. : Кондор, 2006. – 372 с.

Стаття надійшла до редакції 9.04.2011